

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCE

Капалбаев О.Э.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК СЫЙМЫГЫ – КӨӨКӨР

Капалбаев О.Э.

КЫРГЫЗСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОРДОСТЬ – КӨӨКӨР

O.E. Kapalbaev

KYRGYZ NATIONAL PROUD – KOOKOR

УДК: 39:390

Макалада кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүнүн жогорку үлгүлөрүнүн бири болгон көөкөр идишинин жасалышы, түрлөрү, колдонулушу жана башка элдерде жасалып-колдонушуна окшоштуруп-салыштырма талдоолор жүргүзүлөт. Көөкөр идиши көчмөн элдердин коомдук абалына жараша жөнөкөй жана аземдүү турпатта жасалган. Кымыз жана суусундук куюлган идиштердин көркөмдүү, сыпаттуу болушу үчүн тери идиштерине гана мүнөздүү болгон оймо-чиймелер түшүрүлүп келген.

Негизги сөздөр: кыргыз эли, тери, оймо-чийме, бычуу, тигүү, түр.

В статье рассмотрены виды, процесс изготовления и использования кыргызского национального сосуда көөкөр. Приведен сравнительный анализ изготовления и использования данного сосуда другими кочевыми народами. Показано, что көөкөр в контексте общественного статуса кочевых народов отличался простым способом изготовления и специальными декоративными конструкциями, а при изготовлении из кожи на сосуд наносили особый орнамент, рисунок с дополнительными элементами декора.

Ключевые слова: кыргызский народ, кожа, орнамент, раскрой, шитье, виды.

The article describes the types, the manufacturing process and the use of the Kyrgyz national vessel kookor. A comparative analysis of the manufacture and use of the vessel with other nomadic peoples. It shows that kookor in the context of the social status of the nomadic peoples have a simple method for manufacturing decorative and special constructs, and in the manufacture of leather and a special vessel coated ornament drawing with additional decorative elements.

Key words: Kyrgyz people, leather, ornament, cutting, sewing, types.

Кыргыз элинин жашоо шарты, географиялык климаты, жүргүзгөн чарбасы, көчмөн турмушу, жоокерчилик адаты колдо жасалган, колдонгон буюмдарынын жөнөкөй, жеңил, бышык болушун талап кылган. Бирок жөнөкөй дегенде эле өтө иштетилбеген, кооздолуп шөкөттөлбөгөн, комсоо, көрксүз жасалган деп түшүнбө керек. Колдо кармалган буюмдардын бардыгы тең көптөгөн эмгектин, күчтүн жана тажрыйбанын арты менен кол өнөрчүлүктүн жогорку деңгээлдерине көтөрүлө алган.

Кол өнөрчүнүн колунан бир эле буюм эки түрдүү сапатта жасалып келген. Алсак, көөкөр идиши карапайым элдин күнүмдүк колдонушу үчүн эч кан-

дай аземделбей, оюу-чийме, наар түшүрүлбөй, эки ийинин азыраак гана чыгарып, көөкөрдүн формасы берилгени менен майда бырыштары булгаарыда калып, көрүнүшү өтө эле жупуну болгон. Ал эми атайын буйрутма же тартуу үчүн жасалган көөкөрлөр кол өнөрчүлүктүн жогорку деңгээлде, мыкты үлгүдө өнүккөндүгүн далилдеп турат.

Көөкөр идиши бүгүнкү мезгилде колдонуудан чыгып калганы менен дагы деле өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келе жатат [9, 144-б.]. Алсак, Кыргыз Республикасынын тыйын түрүндө жасалган сомдорунун, медалдарынын артында, газета-журналдардын, китептердин беттеринде, айрым мамлекеттик ишканалардын, коомдук уюмдардын логотиптеринде көчмөндүктү түшүндүргөн элемент катары бүгүнкү мезгилде дагы пайдаланылып жатат. Көөкөр элементин бир гана кыргыз эли эмес түрк тилдүү элдердин ичинен казак, тыва, хакас, алтай, башкыр ж.б. элдери дагы көп пайдаланышып, улуттук буюм катары пайдаланышып келишет.

Азыркы мезгилде көөкөр идиши пайдалануудан чыгып калгандыгына байланыштуу ага кымыз куюлганбы же башка суусундук куюлганбы деген суроого жооп берүү, жооп табуу өтө кыйынчылыкты туудуруп калгандай. Себеби көөкөр тууралуу мектеп окуу куралдарынан баштап, адабий окуулардын бардыгында кымыз куюлуучу идиш катары берилгендиктен улуу муун, жаш муундун бардыгы кымыз идиши катары кабыл алышат.

Биз бул күмөндүү ойду изилдеп-иликтеш үчүн этнографиялык маалыматтардын негизги булагы болгон «Манас» эпосуна кайрылып көрөлү:

Көөкөргө куйган арактан / Көөкөрү менен үчтү ичти [15, 40-б.], – деп, бул жерде көөкөргө кымыз эмес, арак куюлгандыгы белгилүү болуп турат. Демек, көөкөр кымыз үчүн эмес, кымыздан тартылган арак үчүн кооздолуп жасалган идиш. Кымыздан тартылган арак бардык үй бүлөдө болбосо дагы кымыздын «гундурмасы», «гүлү» жылкы кармаган үйдүн бардыгында болуп келген.

Кыргыз элинин «кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер», – деген макалындай кыргыз эли кымызды өтө көп ичкен эл болгондуктан кымызды көөкөргө эмес көнөккө куюп алып ичишкен. Ал эми жогоруда айтылгандай көөкөргө кымыздан тартыл-

ган, кымыздан алынган тундурма, кымыздын гүлү сыяктуу адамды мас кыла турган шараптарды куюшкан жана сакташкан. Кымыздан арак жасоо алтайлыктарда жана кыргыздарда окшош ыкмада даярдалган [2, 356-б., 359-б.].

Жылкынын терисинен жасалган идиштерде жасалган жана сакталган кымыз, кымыран суусундуктары өтө даамдуу болгондуктан көөкөр көбүнчө жылкынын терисинен жасалган. Ошол эле учурда төөнүн, уйдун терилеринен жасалган көөкөр өзүнүн бышыктыгы, формасынын жакшы сакталышы менен айырмаланган.

Көөкөр төөнүн терисинен же анын өркөчүнөн дагы жасалган [3, 125-б.]. Ал үчүн көөкөр жасала турган формалуу үлгүнү чылгый теринин үстүнө коюп, бычып алгандан кийин кайра экөөнү бириктирип тигип алышкан. Көөкөрдүн калыбына келтириш үчүн ичине топуракты абдан ныктап толтуруп, аны менен эки-үч күнгө калтырып коюшкан [4, 82-б.]. Мындан эки иш аткарылган. Биринчиден, чылгый, көөкөрдүн формасына жакшы келтирилген. Экинчиден, көөкөрдүн эки капталына оюу түшүрүүгө ыңгайлуу болгон.

Көөкөрдү жасоодо бир топ өзгөчөлүктүү аймактык айырмачылыктар бар экендигин дагы жолуктурабыз. Алсак, А.Акматалиевдин маалыматы боюнча Кыргызстандын түндүк аймактарында жаңы сыйрылган уйдун терисинин жүнүн кырып алып, аны шилтеге (шилтеге салуу – комуз кактын түбү менен чиенин, карагандын түбүн казып келип, тери менен кошо кайнатуу) салган (бул жерде кайнатканда өтө катуу кайнатып жибербей, бир калыпта жай кайнатышкан. Кайнатуунун дагы бир себеби көөкөр уйдун эң катуу жерлери желке, моюн, баш терилеринен дагы жасалган – К.О.). Ал үч-төрт күндөн кийин аябай жумшап калган. Аны казандан чыгарып, ошол кийим ичине кум салып, анын тоборсуп (өтө кургай элегинде – К.О.) калган чагында ага өзүнүн мүйүз сындырыгы аркылуу (чийим шибеси) көркөм оюм-чийимдер түшүрүлгөн. Көөкөрдү формасын жакшы кармап калышы үчүн ичиндеги куму менен кошо кургатышкан. Ичиндеги кумду же топуракты кургай элек мезгилде алып койсо, көөкөрдүн ийини, моюну жана түптөрү, биринчиден бырыш болуп, экинчиден, жумшак болуп өзүнүн формасын көтөрө албай калган [6, 3-б.].

«Кермегин жакшы кандырып», – деп «Манас» эпосунда айтылып жаткан, «кермек» деп аталган көп жылдык өсүмдүктүн тамырына чылгыйды чылап койгон учурда тери сары түскө боелуп калган [11, 379-б.]. Бул жерде эки нерсе каралган: биринчиси, кермектин тамыры өтө ачуу болгондуктан терини жакшы ийлегенге мүмкүндүк берген, экинчиси, териге түс берип, анын өңүн ачкан.

Көпчүлүк көөкөрлөрдүн формасы – оозу кууш, моюну узун, түбү кенен, жалпак жана ийиндүү келет. Чеберлер көөкөрдүн көлөмүн ар кандай жасашкан. Көөкөрдүн ийинин, моюнун, булуң-бурчтарын атайын ийри шиш аркылуу көркүнө келтирип, шыкал-

ган топурак тоборсууру менен ага көркөм «чийме сынпоос» түшүрүшкөн. Буга түшкөн оюм-чийимдердин же көркөм көчөттөрдүн элементтери негизинен «ийрекке», «мүйүзгө», («кочкор мүйүзгө») «кыял», «жарым кыял» оюмдарына окшоштуруп салынган. Негизинен орточо көөкөр: бийиктиги 25 см, диаметри 27 см түзүп, көбүнчө кочкор мүйүз формасында жасалган.

Тарых жана этнографиялык музейлерде көөкөрдүн ондон ашуун түрү сакталып турат. Эки ийинсиз эле узун тал моюндуу, тегерек келип, ийин ордуна боо тагылган көөкөрлөр да жасалган. Ага түшкөн көркөм оюм-чийимдер жалпылап алганда «байчечекей» өңдөнүп, чийим ичинен кайра «чийим сынпоос» чыгып, ортолору «тоок көздөнүп» кетет. Адатта, көөкөр кош ийиндүү болот. Моюну узунураак келип, койкоюп турса, ошол көркөмдүү көрүнгөн. Мунун муунак-муунак сызыктардан туруп берилген «табактабакча» оюм-чийимдер үч бурчтукту түзүп, алар чийим шибеге аркылуу «ийректелген» [1, 131-132-б.].

Ф.А.Фиельструп: «Жылкынын же буканын терисинен жасалган идиштер өзгөчө ыкмалар менен жасалат. Жүнү кырылган чийки терини талап кылынган өлчөмдө кесип алып, аны жүндөн жана тарамыштан жасалган жип менен тигип алгандан кийин, керектүү форманы кармап калышы үчүн ичине топурак толтуруп коюп коюшат. Ал бул абалда 2-3 күн турат. Эгерде оюу түшүргүлөрү келсе, тукул темир же жыгачтан жасалган курал менен ошол абалында оюу түшүрүп алышат» [21, инв. №2], – деп, көөкөрдүн жасалышы тууралуу маалымат берип өткөн.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй көбүнчө төөнүн жана уйдун терисинен жасалган көөкөрлөр өзүнүн калыңдыгы, оюу түшүрүү мүмкүнчүлүгүнүн көптүгү менен айырмаланып турган. Ал эми жылкынын терисинен жасалган көөкөр өзүнүн тулку боюн көп көтөрүп тура алган эмес жана оюу-чийме түшүргөндө дагы тери жука болгондуктан сапаттуу оюуларды түшүрүү кыйынчылыкты жараткан.

Көнөк, көөкөр идиштерине оюу түшүрүү дагы өтө маанилүү иштердин катарына кирген. Оюу түшүрүү, идишти кооздоп эле коюу эмес, ал оюу көчмөн кыргыздын тилектери, каалоолору, коргонуусу жана сактануусу дагы оюу аркылуу берилген. Идиш кургандан кийин оюуну жоготпой сактап калышы үчүн чылгый кезинде атайын жасалган шиш менен оюу салып, артынан мүйүздүн учу менен бастырып коюшкан.

Е.И.Махова: «Териден жасалган түрдүү идиштерге оюу, наар түшүрүү көбүнчө негизинен түндүк аймактарда жүргөн» [16, 55-б.], – деп белгилеп өтөт. Эгер тери, шири идиштерине түшүрүлгөн оюуларды талдоого ала турган болсок, дээрлик оюулардын бардыгы тең тотемдик ишенүүлөргө (жаныбарлардын элеси берилген) байланышкан. Башкача айтканда, көчмөнчүлүк, аңчылык басымдуулук кылган жерлерде оюу көп колдонулган.

Шири идиштерине окшош буюмдар кайсыл элдерде, кандай шарттарда жүргөндүгү, параллелдерге дагы токтолуп өтөлү.

Териден жасалган идиштердин аталышы, жасалышы жана колдонгон ыкмалары боюнча казак элдеринин идиштерине салыштыра турган болсок, өтө жакындыктарды жана жалпылыктарды көрөбүз. Биринчиден, бул элдердин өнүгүү доору бир мезгилге туура келген. Экинчиден, көчмөнчүлүк шартта жашаган эки элдин социалдык-экономикалык абалы бирдей болгон. Үчүнчүдөн, кыргыз менен казак элдеринин ортосунда чарбалык жана тиричилик байланыштары тыгыз жүрүп турган. Бирок ошондой болсо дагы жакшылап талдоого алган адам, алардын жасаган буюмдарынан бир улутка гана таандык өзгөчөлүктөрдү таап чыга алат [4, 82-б.]. Улуттук өзгөчөлүк дегенибиз кайсыл бир буюмдарды көчүрүп алып жасап койсо болот. Бирок буюм жасоонун ритуалдары, маани-маңызы жана айрым бир ыкмалары сакталбай калат.

А.Левшиндин жана Л.Костенконун маалыматтары боюнча, казактар, жүнүн сактап калгысы келген терилерди иштетээрден мурун жылуу суу менен жууп алышкан. Андан кийин гана чылгыйларынан ажыратып, айран жаткарып, колу менен ушалап ийлегенден кийин, ным жыттанып кетпеши үчүн ыштыкка салып, андан соң май менен сүртүп коюшкан [18, 210-б.; 10, 79-б.].

Алтайлыктарда териден жасалган идиштердин бардыгы колдо багылган: жылкынын, уйдун, буканын, койдун, эчкинин, торпоктуң, айрым учурларда төөнүн терисинен тигишкен. Идиш-аяктардын ичинен кымыз идиши эң көп жасалган. Малдын бардык териси: баштын терисинен – сүт идишин, моюндан – челек же кайрак, бүлө салынган кур, шыйрактан – кымыз куюлган идиш, калган теринин чоң бөлүгүнөн кымыз ачыткан идишин жасоого пайдаланышкан. Койдун жана эчкинин терисинен баштык жана чаначтарды жасап алышкан. Терини сыйрып жатканда туюк союуга аракет жасашкан. Анткени азыраак жери тигилиши керек. Терини жүнүнөн тазалоо үчүн жерге көмүп жыдытып, андан кийин оттун жалынына кармап кургатып алышкан. Жылкынын эки арткы бутунан сыйрылган кайыштан жасалган идишти борбуй деп аташкан. Анын түбү тегерек болуп, ооз жагы куш жасалган. Тигүүдө жылкынын бутунан алынган тарамыш пайдаланылган [17].

Алтайлыктарда дагы бир өтө кызыгууну туудурган, кыргыздардын көөкөрүнө окшошуп кеткен буюму *тажсуур* деп аталган. Ал кара териден жарым тегерек формасында жасалып келип, эки ийин чыгарылып, узун моюн чыгарылган. Моюндун жана ийиндин ортосуна кичинекей илинчек жасалып, ага жыгачтан жасалган тыгын байланып коюлган. Тажуурга алтайлыктардын салттуу жана түрк-монгол элдерине таандык оймо-чиймелери дагы түшүрүлгөн. Бул идиш адамдын жанында өмүр бою жүргөн. Кээ бир жерлерде бала төрөлгөндө жасалган жана өлгөндө кошо көмүлгөн [19, 209-б.; 2, 360-б.].

Алтайлыктар кымыз же чеген (даамы кымызга окшогон бирок уйдун сүтүнөн жасалып, коюу болгон суусундук) куюлган идишти архыт же саба деп аташкан [20, 211-б.]. Бул идишке болжолдуу 100 литрге чейин суусундук баткандыгын белгилешет.

Архыттагы аракты / Ата уулуулап таратты [12, 29-б.]. Архыт – суюктук куюлуучу териден жасалган идиш – саба, чанач, көнөк, көнөчөк ж.б. [12, 629-б.].

Эпостордо суюктук куюлуучу дагы бир «күп» деп аталган идиш кездешет. Ал бодонун терисинен жасалган идиш [14, 473-б.]. Жогорудагыдан көрүнүп тургандай архытты бирдей эле мааниде кыргыздар, алтайлыктар дагы пайдаланышкандыгын көрө алдык.

К.Антипина: «Жаныбарлардан алынган сырьелорду иштетүү, алардан түрдүү керек-жарактарды жасоого эркектер жана аялдар катышкан. Бирок алардын милдеттери даана жана так бөлүнгөн. Алсак, малды союу иштерин дайым эркектер аткарган. Ошондой эле ат жабдыктарды, идиш-аяк, чыны каптарды, бут кийимдерди, боз үйгө тиешелүү болгон тери иштерин эркектер жасашкан. Ал эми кой-эчкинин терилерин аялдар иштетишкен жана алардын милдетине териден жасалган кийимдерди, чарба баштыктарын, тулуптарды, көлдөлөң, бостектерди, идиштерди жасоо иштери тагылган» [3, 127-б.], – деп белгилеп кеткендей кой-эчкинин терисинен жасалган идиштерди аялдар өздөрү жасап алышкан. Ал эми көөкөр өңдүү аземдүү буюмдарды, оймо-чиймелүү кымыз идиштерин эркек усталар иштетишип, оюулар дагы эркектерге тиешелүү болгон оюулар менен наардалган [7, 5-б.].

Корутундулап айтканда, көөкөр кыргыз элинин калпак, камчы, ээр, бешик сыяктуу идеологиялык символикалардын катарында турган сыймыктуу, улуттук материалдык баалуулук экендиги талашсыз.

Адабияттар:

1. Акматалиев А.С. Кыргыздардын кол өнөрчүлүгү: Колдонмо / Көркөмдөгөн сүрөтчү К.Коеналиев; Илим. проп. «Мурас» ишкер долбоору. – Б.: Кыргызстан, 1996. – 328 б.: илл.
2. Алымкулова С.К. Общность в материальной культуре алтайцев и кыргызов. Поселения и жилища / Кыргыз: 14-томник. XI том. – Б.: Бийиктик, 2011. – Б. 337-360.
3. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов (по материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизской ССР). – Фрунзе: Издательство Академии наук Кирг. ССР, 1962. – 288 с.
4. Бурковский А.Ф. К вопросу обработки животного-водческого сырья у киргизов / Ученые записки, выпуск второй. Киргизский женский педагогический институт им. В.В.Маяковского. Фрунзе, 1957. – С. 71-106.
5. Загряжский Г.С. Быть кочеваго населения долинь Чу и Сырь-Дары / Туркестанские ведомости. – 1874. – №15.
6. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы. Дептер №1. Чүй, Ысык-Көл, Нарын областтары, 2014. – 12 б.
7. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы. Дептер №2. Ош, Баткен, Жалал-Абад областтары, 2015. – 17 с.
8. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы. Дептер №3. Токтогул (Кетмен-Төбө өрөөнү), Чоң Алай, Алай, Өзгөн, Сузак райондору, 2016. – 12 б.

9. Капалбаев О.Э. Кыргыздардын тери иштетүүдөгү колдонгон ыкмалары // Известия вузов Кыргызстана №9, 2016. – Б. 144-148.
10. Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Материалы для географии и статистики России, том I-II, СПб, 1880. – 452 с.
11. Кыргызско-русский словарь. Около 40000 слов / Сост. К.К.Юдахин. – Б.: «Кут-Бер», 2015. – 976 с.
12. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 3-китеп. С.Орозбаковдун варианты / Сүрөтчүсү А.Акматов. – Б.: Кыргызстан. 1995. – 672 б.
13. «Манас» энциклопедия II. Манастын сюжети — ЯРУПА. – Б.: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы «Мурас» илимий- пропагандалык ишкер долбоору, 1995. – 656 б.
14. Манас. Саякбай Каралаевдин варианты. Б.: «Кыргызстан», 1984. – 475 б.
15. Манас: Кыргыз элинин тарыхый эпосу. Жусуп Мамайдын варианты. Шинжаң басмасы. – 2012. – 1875 б.
16. Махова Е.И. Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза / Труды Киргизской археологической экспедиции. Под редакцией Г.Ф.Дебеца. Фрунзе: Издательство Академии наук Кирг. ССР, 1959. – С. 44-58.
17. Левыкина Т.А., Синицына Е.С. Реставрация этнографической кожи на примере кожаных сосудов из собрания национального музея Республики Алтай им. А.В.Анохина / <http://art-fenomen.ru>. Интернет булак.
18. Левшин А. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. СПб, ч. III. 1832. – 240 с.
19. Октябрьская А.В. Семантика изображений на тажууре – кожаной фляге алтайцев.– Рериховские чтения 1984. К 110-летию Н.К.Рериха и С.Н.Рериха // Материалы конференции. – Новосибирск, 1985. – С. 209-221.
20. Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. М., Л.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – 446 с.
22. Фиельструп Ф.А. Отчет о поездке летом на Тянь-Шань 1925 г.
23. Рукописные фонды Отд. обществ, наук АН Кирг.ССР, Инв. №2.
24. <https://ru.wiktionary.org/wiki/менок>

Рецензент: к.и.н., доцент Өмүрбеков Ч.К.